

De *orbis Romanus* en de linguïstische identiteit van Europa

door

Marc VAN UYTFANGHE

Résumé

L'*orbis Romanus* a contribué à l'identité linguistique de l'Europe à plusieurs niveaux. D'abord au niveau de l'"infrastructure", celle du latin parlé devenu, au fil des siècles de la "romanisation", la langue maternelle de la partie occidentale de l'empire. En Orient grec, son influence a été très restreinte, mais ailleurs, la *Romania* (au sens que les romanistes ont donné à ce terme) dépassait le territoire des langues romanes actuelles (abstraction faite évidemment de la "*Romania* nouvelle" issue de la colonisation moderne). On songera par exemple au latin, puis roman balkanique.

Les Romains ont développé une dichotomie très prononcée entre le "bon" latin (classique) et le "mauvais" latin (vulgaire); le christianisme l'a cependant atténuée. De toute façon, ce n'est que longtemps après la disparition de l'empire d'Occident et après que d'autres familles linguistiques (germanique, slave, ...) ont dessiné leurs contours, que le latin parlé s'est scindé, sans discontinuité par ailleurs, en plusieurs langues (ou groupes de parlers) plus ou moins autonomes. De la sorte, la conscience de la latinophonie, puis de la romanophonie a été graduellement supplantée par des identités langagières plus spécifiques. Bien que le XIXe siècle ait connu la doctrine des "races latines", la progression victorieuse de l'anglais dans la seconde moitié du XXe siècle n'a provoqué, dans les pays "latins", qu'une réaction molle et vague.

Ensuite au niveau de la "superstructure", celle du latin médiéval réformé par les clercs carolingiens (et plus tard par les humanistes), la langue savante de la *respublica litterarum* chrétienne dans l'Europe évangélisée par l'Église de Rome, y compris donc dans des régions non romanes. Cette langue "paternelle" et supranationale s'accommodait de langues maternelles d'origine diverse (celtiques, germaniques, romanes - là l'affinité génétique a toujours subsisté -, slaves) et générait, pour l'élite, une identité linguistico-religieuse face à d'autres ensembles culturels (le monde orthodoxe, le monde arabe). Après la Renaissance, les langues nationales ont progressivement ébréché la position de ce latin savant.

Ce dernier n'a toutefois jamais cessé d'alimenter les langues européennes d'une masse d'emprunts, de calques, de matières littéraires. S'il

est vrai que cet *Eurolatein* ne construit pas de nouvel *orbis Romanus*, il ne perpétue pas moins des *diseicta membra* de l'antique parler du Latium.

*

Enkele jaren geleden las ik in een Frans artikel over de taaltoestand ten tijde van aartsbisschop Hincmar van Reims († 882) volgende bewering: *Le latin, langue de communication par excellence, a fondé une Europe qui se jouait des clivages linguistiques*¹. De desbetreffende studie leek mij nogal wazig en oppervlakkig, maar zulks doet er hier niet toe. Het citaat blijft aanlokkelijk om op een colloquium over identiteiten een voordracht in te leiden over de bijdrage van Rome aan de linguïstische identiteit van ons continent.

Maar klopt de aangehaalde zin wel? Klinkt hij niet wat te aforistisch of te optimistisch? Laat ik dus ter verduidelijking een aantal feiten, evidenties bijwijlen, op een rijtje zetten, al dan niet voorzien van kanttekeningen.

*

I. Het Latijn, een minuskuul Italiaans dialect (dat van de *Latini*, die *Latium* – Rome en omgeving dus – bewoonden), heeft een deel van de wereld veroverd, niet omdat het een betere of mooiere streektal was dan pakweg het Oskisch, het Umbrisch of het Faliskisch, maar omdat de sprekers regelrechte imperialisten waren, gebrand op wereldheerschappij (die ze ook *manu militari* hebben verworven), om volslagen extralinguïstische redenen m.a.w. Het Latijn was trouwens oorspronkelijk een taal van boeren en krijgers, die door de Grieken met hun veel oudere en verfijndere cultuur voor barbaars werd gehouden². Extralinguïstische redenen dus: wie het heeft over talen en identiteiten, moet dit voor ogen houden, want het betreft een recurrent gegeven in de geschiedenis³.

1. M. DRICOT, "Quelle langue parlait-on au temps d'Hincmar?", in *Travaux de l'Académie Nationale de Reims* 171 (1991/1996), pp. 157-167, hier p. 162.

2. Over de tweedeling Grieks/barbaars: cf. J. KRAMER, *Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen*, Berlin 1998, pp. 86-87.

3. Ons Algemeen Nederlands bv. is in oorsprong de streektal van het gewest Holland, het Frans die van het Île-de-France (het *francien*). Ook die dialecten danken hun dominantie aan extralinguïstische factoren (van politieke en cultuurpolitieke aard).

Hierbij horen toch reeds enkele kanttekeningen.

1. Het zou fout zijn te veronderstellen dat het Romeinse imperialisme (*parcere subiectis et debellare superbos...*⁴) een bewuste en systematische latiniseringspolitiek t.a.v. de overwonnen volkeren impliceerde. In feite hebben de Romeinen hun taal zelden echt met geweld opgedrongen; het ging meer om een vrij spontaan en zeer geleidelijk proces, dat natuurlijk niet gespeend was van sociale druk. In Italië zelf was dat proces zeker voltooid in de eerste eeuw van onze tijdrekening. Pompeji bv. lag in Oskisch gebied, maar de inscripties en graffiti die daar vanonder de lava van de Vesuvius zijn tevoorschijn gekomen⁵, attesteren dat het Latijn – het volkslatijn met name – daar toen de courante omgangstaal was geworden⁶. De verwantschap tussen het Latijn en de andere Italiaanse dialecten heeft de zaak zeker vlotter doen verlopen. Men kan vermoeden dat het Etruskisch (hoogstwaarschijnlijk een niet-Indo-europese taal) taaier weerstand heeft geboden⁷, net zoals het Grieks in het Zuiden, de oude *Magna Graecia*. Het *Satyricon* van Petronius († 65 na Chr.) krioelt nog van de grecismen⁸ en zelfs in hedendaagse Zuid-Italiaanse dialecten is de Griekse invloed nog naspeurbaar, al kan ook de latere, Byzantijnse overheersing (535-1071) daartoe hebben bijgedragen⁹.

Elders heeft het hoe dan ook veel langer geduurd¹⁰. De autochtonen die Punisch of Berbers (in Noord-Afrika), Keltisch, Iberisch, Keltiberisch, Retisch, Ligurisch, enz., spraken (d.w.z. talen met weinig geschreven cultuur¹¹), kwamen na de verovering van hun gebied in contact met soldaten, kooplieden, veteranen, kolonisten en later ook met leraren uit Rome en Italië. Om redenen van praktische opportuniteit en noodwendigheid en ook omwille van het cultureel prestige dat de taal van de bezetter inmiddels ge-

4. Vergilius, *Aeneis*, VI, 853.

5. De uitbarsting van de vulkaan in 79 na Chr. heeft wel nog Oskische, maar vooral toch Latijnse inscripties "bewaard".

6. Cf. J. HERMAN & C. ARIAS ABELLÁN, *El latín vulgar*, Barcelona 1997, p. 19.

7. *Ib.*, p. 20; C. TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1972⁶, pp. 107-113.

8. Vaak vergelijkbaar met andere gevallen van *languages in contact* (Vlaams/Frans in Brussel bv.).

9. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 113-121, spreekt zelfs nog over twee kleine Griekse "oasen" in Zuid-Italië. Latinismen in het Nieuwgrieks lijken ook voor het grootste deel terug te gaan op contacten in de Byzantijnse tijd: cf. E. BANFI, *Linguistica balcanica*, Bologna 1989⁵, p. 133.

10. Desgevallend in weerwil van een vroegere verovering (bv. Noord-Afrika en het Iberisch schiereiland in de tweede eeuw vóór Chr.).

11. Afgezien van een aantal inscripties.

noot¹², hebben zij, ongetwijfeld na een zeer lange periode van tweetaligheid¹³, het Latijn als voertaal aangenomen; het werd ten langen leste ook hun "moedertaal".

De uiteindelijke eliminatie van de zogeheten "substraattalen"¹⁴ is mede afhankelijk geweest van de intensiteit van de romanisering. Het Keltisch bv. is vlugger verdwenen in het zuiden dan in het centrum en het noorden van Gallië, waar het nog tot in de vierde en misschien zelfs het begin van de vijfde eeuw door bepaalde bevolkingsgroepen werd gesproken¹⁵. De streek rond Carthago en nadien ook Numidië en Mauretanië werden vrij grondig geromaniseerd. Zulks belette evenwel niet dat nog ten tijde van Augustinus († 430) op het Noord-Afrikaanse platteland Punisch werd gesproken¹⁶. De Berberse dialecten hebben zelfs in sommige delen van de Maghreb tot op vandaag de arabisering overleefd en dragen overigens nog steeds de sporen van hun vroegere beïnvloeding door het Latijn¹⁷. In het onherbergzame Pyreneeëgebied heeft het Baskisch – weermom een niet-Indo-europese taal – zich door de eeuwen heen gehandhaafd en maakt nog steeds deel uit van het Europese taallandschap (met de nodige politieke gevolgen in Spanje...) ¹⁸. Dat bewijst meteen dat de linguïstische romanisering van het Iberisch schiereiland, hoe diepgaand ook in de rest van Spanje en Portugal, nooit echt is voltooid geweest.

Men hoeft zich over dit soort permanenties niet te verbazen, zoals Paulus Diaconus († 799) zich er destijds over verbaasde dat de Bulgaren die omstreeks 670 Benevento (in Campanië) waren binnengevallen, na een eeuw acculturatie, naast Latijn (men ont-houde dit: Latijn, geen Italiaans!) ook nog hun eigen taal spra-

12. Door de ontwikkeling van het Latijn tot een volwaardige literaire taal.

13. Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), p. 19: "... a través de varias fases de bilingüismo individual, sin ninguna intervención administrativa".

14. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 91-157: "Il sostratto preromano" (met uitgebreide bibliografie).

15. Nog langer in het Alpengebied? Bretagne, vroeger *Armorica* geheten, kreeg een nieuwe Keltische inwijking in de vijfde/zesde eeuw (de Britten die *Britannia* ontvluchtten). Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), p. 20.

16. Cf. C. COURTOIS, "Saint Augustin et le problème de la survivance du punique", in *Revue Africaine* 94 (1950), pp. 239-282.

17. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 175-178.

18. Het Baskisch heeft wel talrijke woorden ontleend aan het Latijn: cf. *ib.*, pp. 178-182. Over Baskenland in de vroege Middeleeuwen: cf. J.J. LARREA, "Aux origines littéraires d'un mythe historiographique: l'identité basque au Haut Moyen Age", in M. BANNIARD (éd.), *Langages et peuples d'Europe. Cristallisation des identités romanes et germaniques (VIe-XIe siècle)*, Toulouse 2002, pp. 129-156. Recente hypothesen, zowel uit archeologische als uit linguïstische hoek, kennen aan de prehistorische Basken een primordiale rol toe in Europa.

ken¹⁹. Er zijn in het noorden van Frankrijk heden ten dage nog bejaarde mensen die Vlaams spreken: dit doet hoegenaamd niets af aan de enorme assimilerende kracht van het Frans. Die van het Latijn moet zeker even groot geweest zijn, als men bedenkt dat de taal van Rome in een reusachtig territorium van het westelijk keizerrijk gewoon de moedertaal is geworden.

2. Het begrip "West-Romeins imperium" brengt mij bij mijn tweede kanttekening. Volgens Augustinus herkende men in zijn tijd de diverse etnieën van vroeger niet meer, want iedereen was Romein geworden en voelde zich ook zo. Nog in de eerste helft van de vijfde eeuw (toen de mot er al in zat...) brengt de Gallo-Romeinse, heidense dichter Rutilius Namatianus hulde aan Rome, dat aan zovele volkeren een gemeenschappelijk vaderland had gegeven²⁰. De Griekse historiograaf Polybius († ca. 120 vóór Chr.), die zelf zestien jaar in Rome gewoond had, had het lang voordien iets ironischer geformuleerd: Rome is zo handig tewerk gegaan, zegt hij, dat het zich kan laten doorgaan voor de weldoener van de volkeren die het heeft onderworpen²¹.

Maar die *orbis Romanus*, zoals latere geschiedschrijvers het imperium zullen noemen (de *Scriptores Historiae Augustae* in de vierde eeuw met name) en die voor de Romeinen zo ongeveer gelijkstond met de *orbis terrarum* (met een "lichte" overdrijving, want het Chinese keizerrijk bv. telde wellicht evenveel inwoners in de eerste eeuwen van onze tijdrekening²²), viel niet samen met de *orbis Latinus*. In het hellenistische Oosten fungeerde, afgezien van kleinere, lokale talen, de Griekse *koinè* als communicatiemedium dat voor alle noodwendigheden voldeed en bovendien drager was van een schitterende cultuur waarnaar de Romeinen zelf opkeken²³ (zij hadden zelfs hun eigen "Griekskiljons", als ik mij

19. *Historia Longobardorum*, 5, 21: *Qui usque hodie in his, ut diximus, locis habitantes, quamquam et Latine loquantur, linguae tamen propriae usum minime amiserunt*. Voor een situerende commentaar: cf. M. BANNIARD, *Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris 1992, p. 544.

20. Een belangrijke datum is 212 na Chr., toen keizer Caracalla aan alle vrije rijksbewoners het volledige Romeinse burgerrecht verleende.

21. Over Polybius, Augustinus, Rutilius Namatianus: cf. V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris 1981³, p. 9.

22. Ik spreek mij niet uit over schattingen volgens dewelke het Romeinse rijk en het Chinese rijk in de eerste/tweede eeuw na Chr. elk ongeveer een zesde van de wereldbevolking zouden hebben omvat (telkens ± 50 miljoen inwoners).

23. Cf. Horatius, *Epistulae*, II, 1, 156-157: *Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio...*

dit knipoogje mag veroorloven...²⁴). De impact van het Latijn in het Oosten ging inderdaad niet verder dan een beperkt gebruik in de administratie en het recht (ook bij ons kon het in de oorlog nuttig zijn een mondje Duits te kennen...) en dan de bevelen in het leger. Deze werden inderdaad overal in het rijk in het Latijn gegeven, in de *sermo castrensis* of het "koeterlatijn" van de soldateska, dat ook allerlei barbaarse huurlingen in Rome kenden ten tijde van keizer Septimius Severus († 211)²⁵.

Wel dient aangestipt dat bij de opdeling van het *imperium Romanum* in een Oost-Romeins (later Byzantijns) en een West-Romeins rijk na de dood van keizer Theodosius I in 395 de grens dwarsdoor het Balkan-schiereiland liep en dus door het territorium van het "Balkan-Latijn" (en later "Balkan-Romaans"), dat gesproken werd in Dacië, Mesië, Illyrië en Macedonië. Dat er nu nog relictten bestaan van een gesproken *Latinitas* in de Griekstalige wereld, met name het zogeheten Macedo-Romeens of Aroemeens in Macedonië, Thessalië en Epirus, heeft wellicht met late inwijking te maken, doch elders in de Balkan ligt de verhouding tussen territoriale continuïteit en migratie ingewikkelder (over het Roemeens en het Dalmatisch: zie verder). In het Bulgaarse rijk van Boris I (853-889) had de kerstening vanuit Byzantium het Kerkslavisch (*slavon* in het Frans) tot cultuurtaal gemaakt, maar de vorst erkende nog steeds de taalminderheid van Latijnse oorsprong. Ik herinner er trouwens aan dat destijds, vóór de Slavische en Bulgaarse invallen, de Grieks-Latijnse taalgrens hoogstwaarschijnlijk in de buurt kwam van het huidige Sofia (het vroegere Serdica, waar het beroemde tolerantie-edict van Galerius en Licinius in 311 een einde had gemaakt aan de christenvervolgingen)²⁶.

24. Over de snelle hellenisering van de bovenlaag van de Romeinse maatschappij en het onderwijs van het Grieks door geïmporteerde vrijgelatenen en slaven: cf. H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris 1948, reprint 1965, pp. 356-373. Over tweetaligheid in het algemeen in de Oudheid: cf. J.N. ADAMS & M. JANSE & S. SWAIN (ed.), *Bilingualism in Ancient Society*, Oxford 2002.

Verduidelijking voor de Nederlandse lezer: "Griekskiljons" alludeert op de "Franskiljons" genoemde Franstalige elite die destijds in Vlaanderen bestond en vaak neerkeek op het Nederlands/Vlaams.

25. Aldus Dio Cassius († 235 na Chr.), *Historia Romana* 72, 2; commentaar: cf. BANFI, *op. cit.* (noot 19), p. 242.

26. Over de dialectgroepen in het Roemeens en hun verspreiding: cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 357-374 (pp. 360-362: over het Aroemeens in Griekenland, Albanië, Macedonië [ex-Joegoslavië], Bulgarije). Over het Grieks en het Latijn in de Balkan: cf. BANFI, *op. cit.* (noot 9), pp. 132-140; ID., *Storia linguistica del sud-est Europeo. Crisi della România balcanica tra alto e basso medioevo*, Milano 1991; A. ROSETTI, *Istoria limbii Române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Bucuresti 1968, pp. 294-295, 203-217 (over de Balkan in het

3. De laatste paragraaf verwijst al naar de derde kanttekening. Het mag dan al waar zijn dat het grootste deel van het hellenistische Oosten maar oppervlakkig in aanraking is gekomen met het Latijn, anderzijds is de linguïstische romanisering in de Oudheid merkkelijk ruimer geweest dan wat nu het Romaanse taalgebied heet (ik som *pro memoria* de *huidige* Romaanse talen op: Catalaans, Frans, Italiaans, Occitaans [Provençaals], Portugees, Reto-Romaans, Roemeens, Sardisch, Spaans)²⁷. Men vergeet inderdaad niet dat in een aantal provincies in Midden- en Oost-Europa (de reeds vermelde: *Dacia*, *Illyricum*, *Moesia*, maar ook *Noricum*, *Pannonia*, *Rhaetia*), die nu overeenkomen met (delen van) Bulgarije, Hongarije, ex-Joegoslavië, Oostenrijk, Roemenië, Zwitserland, het Latijn redelijk goed tot zeer goed was ingeplant, met name dankzij een sterke militaire aanwezigheid van Rome. De ongelijke densiteit van de romanisering in diverse van die gebieden enerzijds en de frequentie van latere invallen en migraties anderzijds hebben er echter toe geleid dat de latiniteit daar flink werd uitgedund²⁸. Ik denk hierbij spontaan aan de tekst waarmee ik destijds, via mijn licentiaatsverhandeling bij mijn voorganger in Gent, wijlen prof. Gabriël Sanders († 1994), mijn eerste stappen heb gezet in mijn huidig vakgebied (protoromaans en postklassiek Latijn): het *Commemoratorium de vita sancti Severini* van Eugippius. In dit hagiografisch geschrift, dat van circa 511 dateert, wordt de stapsgewijze evacuatie van de geromaniseerde bevolking van de Donau-provincie *Noricum Ripense* (o.m. naar Italië in 488) met dramatische accenten beschreven²⁹.

Tussen de Rijn en de Donau zijn op termijn slechts twee Latijnse, resp. Romaanse taal(schier)eilanden overgebleven. Het intussen uitgestorven Dalmatisch werd tot op het einde van de Middeleeuwen gesproken in de sterk geromaniseerde kuststreek van ex-Joegoslavië (Dalmatië) en tot in de negentiende eeuw nog op het (nu Kroatische) eiland Veglia, waar de laatste persoon met het Dalmatisch als moedertaal, een zekere Antonio Udina, bij een

algemeen); "Bulgarije", waar nu nog een zeer kleine minderheid Aroemeens spreekt, werd in de zesde eeuw door de Slaven en kort daarna door de Bulgaren onderworpen, maar deze laatsten gingen vrij spoedig geheel op in de Slavische bevolking. Boris I aanvaardde (na veel strijd met Byzantium) het christendom, en het Oudbulgaars werd de basis van het Kerkslavisch. Met dank aan mijn Gentse collega Eugeen Roegiest (Romaanse taalkunde) voor de verduidelijkingen en de bibliografie in deze voetnoot.

27. Waarbij ik hier uiteraard abstractie maak van de "nieuwe Romania", resultaat van de moderne kolonisatie (o.m. Latijns-Amerika).

28. Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), pp. 21-22.

29. Uitgave met Duitse vertaling: R. NOLL, *Eugippius. Das Leben des heiligen Severin*, Passau 1981².

ongeval om het leven kwam in 1898³⁰. Anderzijds was er de reeds genoemde grensprovincie *Rhaetia*, die toen wel een omvangrijker territorium bestreek dan het huidige Reto-Romaanse taalgebied in Zwitserland³¹. Helemaal in het Oosten van Europa werd ook de keizerlijke provincie *Dacia* (\pm het huidige Roemenië en Bessarabië) snel en diepgaand geromaniseerd. De regio heeft het echter zwaar te verduren gehad van de invallen in de derde eeuw, zodat de Romeinen het reeds omstreeks 270 hebben ontruimd. Daarop zijn weer allerlei migraties gevolgd, maar een geïsoleerde *Latinitas* is daar toch bewaard en is juist door dat isolement in sommige opzichten vrij "conservatief" gebleven, ondanks latere Slavische invloeden. Zo kent het Roemeens nog twee "fusienaamvallen", naast sporen van de vocatief³². De dominantie van de Byzantijns-Slavische (kerkelijke) cultuur zal de literaire emancipatie van het Roemeens evenwel lang tegenhouden (in feite tot na de Middeleeuwen)³³.

Dacië was pas in 107 na Christus door Trajanus († 117) ingelijfd bij het imperium, dat toen ongeveer zijn grootste omvang kende. Britannië werd al in 43 na Christus, onder Claudius († 54), veroverd en is tot in de vijfde eeuw Romeins gebied gebleven: het heeft dus veel langer dan Dacië deel uitgemaakt van het rijk. Doch in deze voor Rome weinig aantrekkelijke kolonie is de linguïstische romanisatie beperkt gebleven tot enkele stedelijke centra en tot de onmiddellijke omgeving van de militaire kampen (wij hebben bv. houten schrijftabletten met "volkslatijnse" soldatenbrieven uit de tweede eeuw na Christus, afkomstig uit Vindolanda bij Chesterholm, Northumberland). Maar die latinisering heeft de zware invasies van de Angelen, de Saksen, de Juten en de Schotten in de vijfde/zesde eeuw niet lang overleefd, al heeft het Oudengels enkele honderden Latijnse woorden overgenomen (de latere christelijke termen dan wel inbegrepen), waarvan vele nadien weer uit het Engelse lexicon zijn verdwenen³⁴.

30. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 374-377.

31. En in de Italiaanse Dolomieten en Friuli. Over het Reto-Romaans: *ib.*, pp. 377-387.

32. Cf. M. SALA, *Du latin au roumain* (traduction de C. DIGNOIRE), Paris & Bucarest 1999, o.m. pp. 135-176 (de twee fusienaamvallen zijn de nominatief/accusatief en de genitief/datief). Over de sterke Slavische componenten in het Balkan-Romaans in het algemeen en het Roemeens in het bijzonder: cf. BANFI, *Linguistica* (noot 9), pp. 148-159; ROSETTI, *op. cit.* (noot 26), pp. 285-348.

33. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 537-551 (het Roemeens heeft nooit het middeleeuws Latijn als "bovenstroom" gehad).

34. M. SCHELER, "Zur Rolle des griechischen und lateinischen Elements im englischen Wortschatz", in H.H. MUNSKÉ & A. KIRKNESS (ed.), *Eurolatein. Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen*, Tübingen 1996, pp. 152-193, hier pp. 152-153,

Dat het Engels nu half "Romaans" oogt, heeft veel minder van doen met de romanisering dan met de Normandische verovering (1066) en met de sterke impact, in de daaropvolgende eeuwen, van het Frans³⁵ op het Middelenegels. Het Engels is zelf ei zo na indirect een Romaanse taal geworden (twee derden van het huidige lexicon zijn inderdaad van Romaanse makelij). Als zulks dan toch niet gebeurd is, dan ligt dit enerzijds aan het grote fonologische assimilatievermogen van die taal (men vergelijk bv. de Franse en de Engelse uitspraak van een woord als *congratulations*) en aan het feit dat een Germaanse kern van alledaagse, courante *vocabula* (één derde, maar de meest gebruikte) zich heeft kunnen handhaven³⁶.

Ook wat Vlaanderen betreft neemt men aan, op basis van de archeologie en de toponymie, dat op zijn minst de sociale bovenlaag zich de taal van de Romeinen had eigen gemaakt in bepaalde streken (zuidelijk Vlaanderen, het zuiden van het Land van Waas, Brabant, Limburg en ook het zuiden van het aangrenzende Rijnland)³⁷, maar ook hier hebben de Germaanse invallen het Latijn weggeveegd, al bewaart ook het Nederlands nog menige vroege ontleening van het Germaans aan het Latijn³⁸ (op de kwestie van de taalgrens kom ik verderop nog even terug). Laat ik, om deze lange kanttekening af te ronden, er nog aan herinneren dat Noord-Afrika in de zevende/achtste eeuw voor de *orbis Romanus* is verloren gegaan door de arabisering en islamisering (vanaf 644), maar er voordien zeer lang heeft bijgehóord (de inlijving is al begonnen in de tweede eeuw vóór Chr.) en zelfs grote, vooral christelijke schrijvers heeft voortgebracht, zoals Apuleius († ca. 180), Tertullianus († na 212), Cyprianus († 258), Arnobius Maior († ca. 327), Augustinus († 430).

II. In de preklassieke tijd was de bewondering van de Romeinen voor de Griekse cultuur (ook al hebben ze zelf het land mili-

onderscheidt drie lagen: de Latijnse woorden die de Angelen, Saksen en Juten zelf al ontleend hadden in hun heimat; de termen overgenomen van Latijnssprekende Britten; de ontleeningen aan het christelijk Latijn.

35. Aanvankelijk het Normandisch dialect.

36. Cf. SCHELER, *op. cit.* (noot 34), pp. 154-155.

37. Cf. M. GYSSELING, "De geschiedenis van onze taal", in *Twintig eeuwen Vlaanderen*, dl. 9, Hasselt 1978, p. 15.

38. Voorbeelden bij M. VAN UYTFANGHE, "De 'vadertaal' Latijn in de dertiende eeuw", in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53 (1999), pp. 23-53, hier pp. 41-42. In feite heeft de romanisering de al vroeger begonnen germanisering van onze gewesten met een paar eeuwen vertraagd.

tair veroverd in 146 vóór Christus) zo groot³⁹ dat ze zelfs de tweedeling Grieks-barbaars aanvaardden. Plautus († 184 vóór Chr.) bv. noemt zijn collega dichter Naevius († ca. 200 vóór Chr.) een *poeta barbarus*⁴⁰. Dat verandert wel al in de loop van de tweede eeuw vóór Christus, bij Cato († 149 vóór Chr.) met name⁴¹. De driedeling *Graeci/Romani/barbari*, zoals we die duidelijk bij Quintilianus († 96 na Chr.) geformuleerd vinden⁴², wordt voor eeuwen de gangbare visie, waarin het Latijn uiteraard geen barbaarse taal meer kan zijn. Integendeel, het zet zich nu even "superieur" af tegen andere talen buiten het Grieks (het reeds genoemde Berbers bv. is een verbastering van βάρβαρος/*barbarus*).

De Romeinse grammatici en taalpuristen zowel als de klassieke schrijvers hebben bovendien een ongemeen scherpe dichotomie ontwikkeld tussen enerzijds het "goede" Latijn, vaak *Latinitas* genoemd en door Varro († 27 vóór Chr.) gedefinieerd als de *incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam*⁴³ (dat is dus de *sermo urbanus*, het correcte Latijn van de *Urbs*) en anderzijds het "slechte Latijn", bv. dat van de soldaten (de reeds aangehaalde *sermo castrensis*), van het platteland (de *sermo rusticus*, de *vox agrestis*), van het gewone volk (de *sermo plebeius*, *vulgaris*, *incultus*), van de regionale en dialectische accenten en varianten, van de *barbaries domestica*. Deze laatste bedreigde volgens Cicero († 43 vóór Chr.) reeds in zijn tijd de al te kosmopolitische steden Athene en Rome, waar *multi inquinatae loquentes ex diversis locis* het *recte loqui* aantastten⁴⁴. *Barbarismus* is dan ook een begrip geworden bij grammatici⁴⁵, want, zal één van hen zeggen in de vierde eeuw na Christus, barbaren die het Latijn hanteren, spreken het "verkeerd" (*prave*)⁴⁶.

Die dualiteit en dat taalpurisme zullen in de verdere geschiedenis van het Latijn een taai leven leiden (men denke aan puristische "renaissances" als die van de Karolingers en die van de humanisten), ook in het onderwijs van het Latijn, gebaseerd als het was en is op de uiterst gestileerd en retorisch schrijvende klassieke au-

39. Cf. *supra*, noten 23 en 24.

40. *Miles gloriosus*, 211.

41. Cf. Plinius Maior, *Historia naturalis* 29, 14 (citaat van Cato: *Nos quoque dictitant barbaros et spurcius nos quam alios opicos appellatione foedant*).

42. *Institutio oratoria*, V, 10, 24. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 87.

43. *De lingua latina* I, 439 (bewaard bij de vierde-eeuwse grammaticus Diomedes: cf. *ib.*, p. 70).

44. *Brutus*, 258. *Inquinatae* betekent "niet zuiver".

45. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 242-243.

46. Servius: cf. H. KEIL, *Grammatica Latini*, IV, Leipzig 1864, reprint Hildesheim 1961, p. 444, 4.

teurs, wier stijl de omgangstaal quasi totaal maskeert. En al zal die attitude ook overslaan op moderne talen en literaturen (ik verwijs bv. naar het "klassieke" Frans van de zeventiende eeuw en op de, ook linguïstische tegenstelling, in Frankrijk, tussen *Paris* en *La Province*), het Latijn lijkt mij in dat verband alle toppen te hebben gescheurd. Zelfs vandaag de dag treft men nog klassieke filologen aan voor wie het Latijn – als enige taal in de wereldgeschiedenis – niet het recht had te evolueren (hoewel dit in de praktijk uiteraard wel gebeurd is: zie verder). In hun logica zijn de Romaanse talen, die heden door honderden miljoenen mensen op deze planeet worden gesproken, het eindproduct van een soort *poubellisation* van het Latijn⁴⁷.

De kanttekening bij dit punt houdt verband met het christendom. Die godsdienst recruteerde in den beginne niet zozeer in aristocratische en gecultiveerde middens⁴⁸ en wilde dus zijn boodschap verstaanbaar maken voor iedereen, ook de *simplices*. Een aanzienlijk deel van zijn basistekst, de bijbel, was overigens gesteld in de zogeheten "visserstaal" (de *sermo piscatorius*, een verwijzing naar de apostelen)⁴⁹. De christelijke Latijnse auteurs hebben dus aanvankelijk een nogal utilitaire, ik zou haast zeggen "pastorale", visie op taal en stijl ontwikkeld, die in menig opzicht haaks stond op de retorische cultuur van de antieken. Ook vóór de Kerkvrede van 311/313 (en zeker erna) waren er al uitzonderingen (Tertullianus bv.⁵⁰), maar toch heeft die christelijke *habitus* in het algemeen geleid tot een positievere appreciatie van de *sermo rusticus* (de *sermo humilis*, zeggen de christenen graag). Augustinus, die vaststelde dat stedelingen in zijn tijd, ook wanneer ze zelf ongeletterd waren, nog altijd neerkeken op het taalgebruik van de boeren⁵¹, formuleerde het als volgt: "het is beter dat de grammatici ons berispen dan dat de mensen ons niet verstaan" (*melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi*)⁵². Niet alle bekeerde intellectuelen gingen zover⁵³, maar deze gewichtige

47. Het beeld is van BANNIARD, *op. cit.* (noot 18), p. 9.

48. Al waren er van in den beginne uitzonderingen.

49. Cf. G.J. BARTELINK, "*Sermo piscatorius*. De visserstaal van de apostelen", in *Studia Catholica* 35 (1960), pp. 267-273.

50. Tertullianus is één van de "scheppers" van het oudchristelijk Latijn, maar was zelf goed geschoold in de antieke retoriek, die hij volop benutte.

51. *De doctrina christiana*, IV, 3, 5: ... *sicut urbani rusticos reprehendunt, etiam qui litteras nesciunt*.

52. *Enarrationes in Psalmos*, 138, 20.

53. Augustinus zelf varieerde zijn stijl naar gelang van het beoogde publiek: hij schreef eenvoudig in zijn *Sermones*, maar traditioneler in zijn "geleerde" traktaten.

correctie op het stilistische *integritas*-ideaal⁵⁴ zal op langere termijn toch een "zekere" erkenning van de volkstalen door de westerse kerk ten goede komen (zie verder). Voorlopig, en nog voor lange tijd, gaat het echter om een "onklassieke" appreciatie van de Latijnse omgangstaal zelf, o.m. bevestigd door Gregorius van Tours († 594), waar hij stelt dat weinigen een *rhetor philosophans* verstaan, maar velen een *rusticus loquens*⁵⁵.

III. De omgangstaal Latijn, min of meer bewaakt door het openbare schoolwezen, dat de Romeinen ook in de provincies hadden ingericht, en door de talrijke grammatici van de late keizertijd, die zich, zoals gebruikelijk, voortdurend ongerust maken over incorrecties en vreemde invloeden, vertoonde op zo'n immens grondgebied als dat van de westelijke *orbis Romanus* (vanaf de vierde eeuw ook *Romania* geheten⁵⁶) vanzelfsprekend zowel regionale en dialectische verschillen als evolutieve tendensen: ... *cum et ipsa Latinitas cotidie mutetur et regionibus et tempore*, schrijft de kerkvader Hieronymus († 420) in 386⁵⁷. De *Itali* bv. verwijten Augustinus zijn Afrikaans accent en hij maakt hun op zijn beurt bemerkings over hun uitspraak⁵⁸. De taal blijft evenwel overal Latijn, zonder "breuk" tussen de geschreven en de gesproken code.

Nog steeds *identique à soi-même*, overleeft het Latijn de val van het West-Romeinse rijk in de vijfde eeuw. De verdwijning van de openbare scholen zal op termijn de normatieve controle op de levende taal wegnemen, maar de kerk vervangt die in zekere mate. Niet zozeer door de kerkelijke scholen die geleidelijk in de plaats komen (zij zijn in de eerste plaats bestemd voor toekomstige clerici en monniken, de leken worden ongeletterd⁵⁹), maar door

54. Cf. Augustinus, *De doctrina christiana*, IV, 10, 24: *Quid enim prodest locutionis integritas quam non sequitur intellectus audientis...?*

55. *Historia Francorum*, praef.: *Philosophantem rethorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi*.

56. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 88-89. *Romania* (<-> *Barbaria*, *Gothia*) wordt meestal in politieke zin gebruikt. Pas bij de dichter Venantius Fortunatus († 601) komt het voor in de linguïstisch-culturele betekenis die de romanisten van de negentiende eeuw eraan zullen geven.

57. *Commentarii in epistulam ad Galatas*, 2, praef.

58. *De ordine*, 17, 45; commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 100-101.

59. Al zijn er zeker in de Merovingische tijd nog heel wat uitzonderingen.

de prediking, de liturgie en de cultus⁶⁰. Tot in de achtste eeuw, en sporadisch nog in de negende, opteren bv. bepaalde hagiografen in het Frankenrijk expliciet voor een niet te ingewikkeld taalgebruik, om bij voorlezing van hun tekst (of uittreksels daaruit) op de feestdag van de heilige ook door *rustici* en *illitterati* te kunnen begrepen worden. Een hoogdravende stijl verstonden de mensen niet meer, de nog altijd positief geconnoteerde christelijke *sermo humilis* wel⁶¹.

Of men deze taaltoestand nu definieert als *complex monolingualism*⁶² of als diglossie in de oorspronkelijke betekenis van deze sociolinguïstische term (met een acrolect of *high level* en een basilect of *low level*)⁶³, er is hoe dan ook nog geen sprake van tweetaligheid Latijn-Romaans. Het basilect (de dagdagelijkse gesproken taal) zal op de duur wel geruisloos overgaan in "Romaans" via de zogeheten "estafettencontinuïteit". De moedertaal werd immers van generatie op generatie doorgegeven en nooit hebben kinderen de indruk gehad een andere taal te spreken dan die van hun ouders of omgekeerd.

IV. Sinds de vijfde eeuw, de volksverhuizingstijd, wordt de omgangstaal Latijn niet alleen meer "gecontamineerd" door zogeheten barbarismen. Nu daagt er veeleer een confrontatie met andere taalgroepen en een eerste geografische afbakening tussen taalfamilies, de Latijnse (nadien Romaanse), de Germaanse en weldra

60. Overzicht bij M. VAN UYTFANGHE, "La Bible et l'instruction de laïcs en Gaule mérovingienne: des témoignages textuels à une approche langagière de la question", in *Sacris Erudiri* 34 (1994), pp. 67-123.

61. Cf. ID., "L'hagiographie et son public à l'époque mérovingienne", in *Studia Patristica*, 16,2, Berlin 1985, pp. 54-62; K. HEENE, "Merovingian and Carolingian Hagiography. Continuity or Change in Public and Aims", in *Analecta Bollandiana* 107 (1989), pp. 415-428; BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 253-275; W.S. VAN EGMOND, "The Audience of Early Medieval, Hagiographical Texts: Some Questions Revisited", in M. MOSTERT (ed.), *New Approaches to Medieval Communication*, Turnhout 1999, pp. 41-67.

62. Term verdedigd door R. WRIGHT, "The Latin-Romance 'Ensemble' of the Seventh Century", in ID., *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout 2002, pp. 85-94, hier p. 85.

63. In de oorspronkelijke betekenis die C. Ferguson eraan gaf ("Diglossia", in *Word* 15 [1954], pp. 325-340), betreft het steeds twee welomschreven registers van één en dezelfde taal, zoals in het moderne Griekenland, Duitstalig Zwitserland en de Arabische landen. De gebruikers van de *low level* verstaan nog min of meer de *high level*, doch kunnen zelf dat acrolect niet (meer) spreken (verschil tussen *active* en *passive competence*). Jammer genoeg is er terminologische dubbelzinnigheid ontstaan doordat in sommige Angelsaksische studies diglossie als synoniem van functionele tweetaligheid wordt gehanteerd (zonder genetische band). Cf. M. VAN UYTFANGHE, "La diglossie dans les études latino-romanes: concept opératoire ou source de malentendu?", in H. PETERSMANN & R. KETTERMANN, *Latin vulgaire-latin tardif V (Actes Colloque Heidelberg 1997)*, Heidelberg 1999, pp. 59-60.

ook de Slavische. Afhankelijk van de graad en de densiteit van de romanisering destijds en van de germanisering en de slavisering na de invallen en migraties, worden de grote contouren van die Europese taalfamilies langzamerhand zichtbaar, al doen zich tot diep in de Middeleeuwen nog allerlei grensverschuivingen voor, met ook anderstalige "taaleilanden" (*îlots linguistiques*)⁶⁴. De omstreden genese van de taalgrens bij ons is daarvan een bekend (maar lang niet het enige) voorbeeld (men bedenke bv. dat Calais nog in de twaalfde/dertiende eeuw opnieuw werd geïntegreerd in het Nederlandse taalgebied)⁶⁵.

Die confrontatie en die grenstoestanden genereerden niet zelden taalconflicten, die soms op etnische conflicten gelijken. De Gallo-Romeinse aristocraat Sidonius Apollinaris († ca. 480), die gehuwd was met de dochter van keizer Avitus († na 456) en in 469 bisschop van Clermont-Ferrand is geworden, was één van die christelijke intellectuelen die de *sermo humilis* niet in het hart droegen: zijn poëzie is integendeel "precieus"⁶⁶. Hij vreest dat *le bon usage* van het Latijn (*mera linguae Latinae proprietas*) door de "roest" (*robigo*) van de *barbarismi triviales* van het plebs weldra zal te loor gaan (*sic omnes nobilium sermonum purpurae per incuriam vulgi decolorabuntur*)⁶⁷. In een gedicht uit 461 beklagt hij zich bitter over de aanwezigheid van de bezettende Boergonden op zijn landgoederen in Lyon: van deze mannen met een reuzengestalte⁶⁸, die kwalijke geuren verspreiden en slecht koken, moet hij ook nog dagelijks de *Germanica verba* aanhoren⁶⁹. De zich superieur voelende Sidonius lijkt een bijna fysieke afkeer te hebben voor die Germanen en beschouwt hun taal kennelijk als een *lingua barbara*, zoals de Grieken destijds over het Latijn dachten.

De "germanofiele" priester Salvianus van Marseille († na 480) zit zelf niet op deze golflengte, want hij hekelt in zijn traktaat *De gubernatione Dei* het wangedrag en de decadentie van de Romeinse christenen in zijn tijd. Toch bevestigt hij indirect het samenlevingsprobleem, waar hij stelt dat zelfs welopgevoede Romeinen overlopen naar de Goten *ondanks* het verschil van

64. Cf. M. VAN UYTFANGHE, *Rome, Romania, Germania. Recente inzichten in de genese van het Europa der talen*, Brussel 2000 (*Academiae Analecta, Nieuwe Reeks*, 1), pp. 11-12.

65. Cf. GYSSELING, *op. cit.* (noot 37), p. 19.

66. Cf. A. LOYEN, *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris 1943.

67. *Epistulae*, II, 10, 1.

68. Deze topos komt al embryonaal voor bij Tacitus († ca. 115/120), *Germania*, 20, 1.

69. *Carmina*, 12 (*Epithalamium* voor senator Catullinus), 4.

godsdienst (*ritus*)⁷⁰, taal (*lingua*), lijf- en klerengeur (*corporum atque induviarum barbaricarum foetor*). Zij verdragen immers liever de totaal andere zeden van de barbaren dan de onderdrukking door hun eigen leiders (*malunt tamen in barbaris pati cultum dissimilem quam in Romanis iniustitiam saevientem*)⁷¹.

Later, in een gewijzigde context, kan zich ook het omgekeerde voordoen. Het gebied van de Eifel rond de stad Prüm en de Moezelvallei van Trier tot Koblenz was in de achtste eeuw al in hoge mate gegermaniseerd, maar met nog steeds Latijnse taaleilanden (het zogeheten "Moezelromaans" van de wijnbouwers aldaar heeft ten andere bestaan tot omstreeks 1200)⁷². De monnik Wandalbert van Prüm brengt in de (uit 839 daterende) tweede *Vita* van de heilige Goar, een ietwat "dissidente" priester uit de zesde eeuw, naar wie het stadje Sankt-Goar is genoemd, een Germaanse edelman ten tonele die een soort etnische haat (*odium gentilicium*) koesterde ten aanzien van *omnes Romanae nationis ac linguae homines*, o.m. jegens de monniken van Prüm zelf, die Pepijn de Korte († 768) uit Meaux (ten noordoosten van Parijs) had laten overkomen⁷³. Met het hedendaagse Belgische jargon zou men hier dus weer kunnen gewagen van een "communautair" probleem, gebaseerd op taal en etnie.

Een kanttekening kan hier evenmin ontbreken. Daar waar de Germanen, in weerwil van hun politiek en militair overwicht, slechts een kleine minderheid uitmaken van ten hoogste 5% van de bevolking – d.w.z. in het grootste deel van Gallië, in het Wisigotische Spanje en het Ostrogotische (en nadien Longobardische) Italië –, kunnen zij het gesproken Latijn niet elimineren, wel enigmate beïnvloeden met hun "superstraat" (vooral fonetisch en lexicaal)⁷⁴. Het Frans geldt daarbij als de meest "gegermaniseerde" Romaanse taal⁷⁵, hoewel deze germanisering anderzijds (lexicaal) niet opweegt tegen de slavisering van het Roemeens⁷⁶.

70. De Goten hadden het christendom aangenomen onder zijn ariaanse vorm (cf. de Gotische bijbelvertaling van bisschop Wulfila [† 383]).

71. *De gubernatione Dei*, V, 21.

72. Cf. W. JUNGANDREAS, "Ein romanischer Dialekt an der Mosel zwischen Eifel und Hunsrück um 1200", in *Zeitschrift für romanische Philologie* 71 (1955), pp. 414-431.

73. Wandalbertus, *Vita et miracula sancti Goaris, Miracula*, 7 (ed. H.E. STIENE, Frankfurt-am-Main 1981, pp. 50-52).

74. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 267-348: "Gli adstrati e i superstrati". De term "superstraat" is van Walther von Wartburg († 1971).

75. Ch. CAMPROUX, *Les langues romanes*, Paris 1974, p. 59, schrijft dit toe aan "la longue période de bilinguisme roman-germanique que connut la France du Nord durant la période

Zoals de Romeinse veroveraars destijds in de hellenistische wereld qua taal en cultuur hun meerdere vonden, zo zullen de Germanen nu het veel prestigieuzere Latijn⁷⁷ vrij snel als spreektaal assimileren, met inbegrip van de "laatkomers" onder hen, de Longobarden, die pas in 568 Italië binnenvallen en niet, zoals de Goten, al een paar eeuwen contacten met de Romeinen achter de rug hadden⁷⁸. Overal, ook waar de Germanen in de meerderheid zijn en dus Germaans blijven spreken, zoals in onze gewesten, zullen zij bovendien het Latijn als cultuurtaal aannemen, met name voor hun wetteksten (*leges barbarorum*), die nu wel ook het geschreven Latijn openstellen voor Germaanse leenwoorden⁷⁹. Na de bekering van de diverse Germaanse volkeren, hetzij vanuit het heidendom, hetzij vanuit het arianisme⁸⁰, tot het katholicisme (te beginnen met de doop van Clovis op het einde van de vijfde eeuw), zal het Latijn zijn positie van "evidente" cultuurtaal voor iedereen nog versterken. De Germaanse heersers mogen dan al de keizer van Byzantium protocollair erkennen, zij zien zich na 476 in hun eigen gebied toch min of meer als de politieke erfgenamen van de *Romanitas*⁸¹. Vanaf Karel de Grote zal de idee van de *renovatio imperii Romani* (bedoeld is hier natuurlijk het imperium van Constantijn en Theodosius, niet dat van Augustus) de westerse Middeleeuwen overigens niet meer loslaten.

V. Het Latijn wordt niet alleen cultuurtaal van de Germanen *in* de Romania, maar ook *erbuiten*, wanneer de kerk samen met de kerstening de taal van Rome als cultuurtaal en literaire taal importeert in gebieden waar ze nooit moedertaal is geweest of waar ze als dusdanig verdwenen is door de volksverhuizingen. Dit is gebeurd in Ierland in de vijfde eeuw (met Saint Patrick), in Engeland in de zesde/zevende eeuw, in de zevende, achtste en negende

mérovingienne et une très grande partie de la période carolingienne (jusqu'aux dernières années du IXe siècle)".

76. Waarbij wel dient opgemerkt dat het Roemeens in de tweede helft van de achttiende en vooral in de negentiende eeuw bewust werd "gereromaniseerd": cf. *infra*, noot 134.

77. De Germaanse runen konden uiteraard niet opwegen tegen het Latijn als schrijf- en literatuurtaal.

78. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 197-199.

79. Het middeleeuws Latijn als dusdanig zal openstaan voor Germaanse leenwoorden.

80. Reccared († 601), koning van het Wisigotische Spanje, bekeerde zich van het arianisme tot het katholicisme in 587.

81. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), p. 188 (over Isidorus van Sevilla, de Wisigoten en Spanje). In de zesde eeuw heeft Byzantium wel een tijdelijke en partiële *reconquista* in het Westen (Italië, Noord-Afrika) gerealiseerd.

eeuw ook in Vlaanderen⁸², Nederland (de Friezen), Duitsland (de Saksen⁸³), en nog later, in de tiende/elfde eeuw in Scandinavië en in sommige Oost-Europese landen die niet door de Byzantijnse, maar de Roomse kerk zijn gemissionieerd (Polen, Hongarije, Bohemen, Slovenië, Kroatië).

De inheemse clerus gaat daar overal Latijn leren in de kapittel- en kloosterscholen die er worden opgericht, en zal het ook schrijven. *Stricto sensu* heeft men hier te maken met de eerste vorm van middeleeuws Latijn, nl. waar het Latijn geen moedertaal is maar "vadertaal" (*Vatersprache*, een term van Duitse filologen) naast moedertalen van diverse origine (Germaanse, maar ook Keltische in Ierland, Slavische, en in Hongarije Ugro-Finse)⁸⁴. Als gevolg van deze latinisering van de hogere cultuur door de kerk zal het territorium van de middellatijnse (en nadien humanistische) letterkunde veel uitgestrekter uitvallen dan dat van de oude Romeinse literatuur. Er zijn zovele gebieden bijgekomen dat het verlies van bv. Noord-Afrika⁸⁵ ruimschoots wordt gecompenseerd.

Een ander gevolg is de dubbele continuïteit van het Latijn. Er is enerzijds de "onderstroom" van het gesproken Latijn in die regio's waar het zich kan handhaven en geleidelijk Romaans zal worden, en anderzijds de "bovenstroom" van de supranationale geleerden- en cultustaal (die op de lange duur ook vadertaal in de Romaanse landen zal worden: zie verder), quasi gemonopoliseerd door de clerus (de *respublica litterarum* is een *respublica clericorum*). Die bovenstroom overkoepelt m.a.w. een geografische ruimte die veel verder reikt dan alleen die van de *Romania*: het gaat om de Roomse, Latijnse christenheid als wereldbeschouwelijke gemeenschap.

VI. Wat de onderstroom betreft, mag men zich de zaken niet zo voorstellen, zoals oudere studies wel eens deden, dat het "verbas-

82. Met dien verstande dat Tongeren al in de vierde eeuw een bisschopszetel had (in de zesde eeuw naar Maastricht en in de achtste eeuw naar Luik verplaatst). In Doornik resideerde een bisschop ca. 500. Het grootste deel van Vlaanderen (en België) werd in de zevende/achtste eeuw gekerstend.

83. Met geweld veroverd en gekerstend door Karel de Grote in de zogeheten Saksenoorlog (772-804).

84. Deze definitie van het middeleeuws Latijn (met diachronisch zeer uiteenlopende aanvragen) is uiteraard in de praktijk niet bruikbaar. *Sensu lato* legt men doorgaans dus de overgang van laat Latijn naar (vroeg)middeleeuws Latijn rond 600.

85. Maar ook Dacië (cf. *supra*), bakermat van Roemenië, dat religieus in de Byzantijnse invloedssfeer komt, met zware gevolgen voor de literaire ontwikkeling van het Roemeens zelf: cf. *supra*, noot 31.

terde" Latijn, de *Latinitas mixta*, die volgens Isidorus van Sevilla († 635) begonnen is sinds de uitbreiding van het Romeinse rijk en waarin elke *natio*, of ze nu substraat of superstraat was t.o.v. het Latijn, haar eigen *vitia verborum (et morum...)* had meegebracht⁸⁶, vlug is opgesplitst in diverse Romaanse talen. Ik zei overigens al, met een verwijzing naar de Merovingische hagiografie, dat de perceptie van een tweetaligheid Latijn-Romaans lang op zich heeft laten wachten. De volksverhuizingen hebben de interregionale contacten binnen de *Romania* zeker verstoord (wat niet betekent: onmogelijk gemaakt) en de linguïstische differentiatie bevorderd, maar nog zeer lang zullen *testimonia* ontbreken die zouden wijzen op onoverkomelijke interregionale communicatieproblemen.

De Karolingische schoolhervorming, gedragen door geleerden uit gebieden waar het Latijn geen moedertaal, maar vadertaal was (bv. de Angelsakser Alcuinus [† 804], de "minister van cultuur" van Karel de Grote) of fonetisch niet zover geëvolueerd was als in het Frankrijk (bv. de Italiaan Paulus Diaconus [† 799] of de uit Spanje afkomstige Theodulf van Orléans [† 821], brengt voor de eerste maal een communicatieprobleem aan het licht. Het betreft hier echter niet, om het in termen van de historische sociolinguïstiek weer te geven, de "horizontale communicatie" (conversatie tussen sprekers) maar de "verticale" (het luisteren naar voorgelezen teksten, i.c. in de kerk)⁸⁷.

Viri docti als Alcuinus, met hun ideaal van "correct" Latijn (dat van de kerkvaders in de eerste plaats, en subsidiair ook van de klassieken), gearticuleerd met alle letters en syllaben (hetgeen men bij voorlezing zeker in Gallië allang niet meer deed)⁸⁸, maakten zich illusies over de grammaticale "amendeerbaarheid" van de gesproken volkstaal, de *rusticitas*, in wat voor hen nog altijd de *orbis Romanus* was⁸⁹. *Ego... cum Turonica quotidie pug-*

86. *Etymologiae*, IX,1, 6-7. *Latinitas autem linguas quattuor esse quidam dixerunt, id est priscam, Latinam, Romanam, mixtam... Mixta, quae post imperium latius promotum, simul cum moribus et hominibus in Romanam civitatem inrupit, integritatem verbi per soloecismos et barbarismos corrumpens*. Commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 240-247.

87. Deze termen zijn gecreëerd door Michel BANNIARD. Hij definieerde ze reeds in *Le haut Moyen Âge occidental*, Paris 1980, bv. p. 107: *langue de communication verticale* = "langue employée dans le cas d'une communication entre locuteurs de niveaux culturels différents, par les éléments de la couche la plus cultivée à l'égard de la couche la moins cultivée".

88. De Angelsakser Alcuinus had het Latijn als "vadertaal" geleerd. De spelling van de Merovingische teksten verraadt juist belangrijke fonetische veranderingen (reducties met name) in de gesproken moedertaal. Cf. ook R. WRIGHT, "Alcuin's *De Orthographia* and the Council of Tours (A.D. 813)", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 127-146.

89. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 328-329, 401-422.

no rusticitate, schrijft Alcuinus in een brief vanuit Tours, waar hij sinds 796 een reusachtig abdijdomein beheerde, met naar het schijnt wel 20.000 slaven. Hij moet evenwel toegeven dat zijn strijd tegen het taalgebruik van de ongeletterden met wie hij blijkbaar noodgedwongen vaak in contact kwam, weinig vruchten afwierp (*licet parum proficerem*)⁹⁰.

In elk geval, en in tegenstelling tot de Merovingische hagiografen, wordt de *rusticitas* (of de *humilitas sermonis*) bij de Karolingische clerici niet meer positief geëvalueerd. Integendeel, het ideaal van de *rectitudo* en de uniformiteit in alles (men denke bv. ook aan de vervanging van de Gallicaanse liturgie door de Romeinse) maakt de grammatica a.h.w. tot een heilsmiddel en een geloofsact⁹¹. Maar dit alles leidde bij het gewone volk tot een vreemdingseffect in de context van de verticale communicatie of, concreter gezegd, tot verstaanbaarheidsproblemen met het Latijn in de kerk⁹².

Hoewel sommige prelaten zich terzake illusies zullen blijven maken⁹³, hebben op zijn minst een aantal bisschoppen (in connectie met hofkringen?) het probleem onderkend. Op het concilie van Tours in 813, negen jaar dus na de dood van Alcuinus, verordenden zij de preken (niet de rest van de mis!) om te zetten (*transferre*) hetzij in de Germaanse *lingua Thiotisca* (zie verder), hetzij in de *rustica Romana lingua* (letterlijk vertaald in het Frans: *la langue romaine rustique*, niet *la langue romane*, want *Latinus* en *Romanus* werden tevoren als synoniemen gebruikt wanneer het over de taal ging)⁹⁴. De toevoeging van het bijwoord *facilius* in de motivering van de bewuste canon 17 van de synode van Tours ("opdat allen gemakkelijker zouden kunnen begrijpen wat er gezegd wordt"⁹⁵) wijst er trouwens op dat de *passive competence*

90. *Epistulae*, 172. Context: cf. *ib.*, pp. 315-317.

91. *ib.*, pp. 348-368: "Normalisation des cadres religieux" (p. 356: "La grammaire devient acte de foi").

92. Ik laat hier de vraag in het midden of de Karolingische hervorming op zich deze problemen heeft geïnduceerd (standpunt van Roger Wright) dan wel ze acuter heeft gemaakt en de perceptie ervan heeft mogelijk gemaakt (opinie van Michel Banniard).

93. Bv. Hincmar van Reims († 882): cf. J. DEVISSE, *Hincmar, archevêque de Reims*, I, Genève 1975, pp. 334-335; Claudius van Turijn († 827) en Agobard van Lyon († 840): cf. P. ZUMTHOR, "Un trompe-l'œil linguistique? Le refrain de l'aube bilingue de Fleury", in *Romania* 105 (1984), pp. 171-192, hier p. 176.

94. Over de achtergronden van dat concilie als reactie op een recent gepercipieerde taalcrisis: cf. M. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 405-422; M. RICHTER, "Die Sprachenpolitik Karls der Grossen", in *Sprachwissenschaft* 7 (1982), pp. 412-437.

95. *Monumenta Germaniae Historica, Concilia*, II, 1, p. 288: "... et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius

van de ongeletterde toehoorders nog niet op nul stond, of om het veel fraaier te zeggen met Michel Banniard, dat er nog *des lambeaux de banquise dans la débâcle* bovendreven⁹⁶. Toch wordt men er zich in Gallië in de negende eeuw van bewust (in het zuiden wellicht wat trager) dat Romaans verschillend is van Latijn: de diglossie of zo men wil de complexe eentaligheid wordt nu echt tweetaligheid⁹⁷.

In Italië en Spanje daarentegen is dat pas ten vroegste rond de millenniumwende gebeurd. In 960 was de geleerde Gonzo van Novara tijdens een gastverblijf in de abdij van Sankt-Gallen door een monnik betrapt op een *soloecismus*, nl. het gebruik van een accusatief voor een ablatief. Hij stuurde achteraf een verontwaardigde brief naar het klooster, met zowel een rechtvaardiging (een waslijst van voorbeelden van de *accusativus pro ablativo* bij de klassieke en de grote christelijke schrijvers) als een verontschuldiging: zijn grammaticale vorming schiet helemaal niet tekort (*Falso me putavit S. Galli monachus remotum a scientia grammaticae artis*), maar hij laat in deze wel af en toe een steek vallen (*licet aliquando retarder*) omdat het Italiaans nog zo dicht staat bij het cultuurlatijn (*usu nostrae vulgaris linguae quae Latinitati vicina est*)⁹⁸. Pas in het grafschrift voor Paus Gregorius V († 999), waarin de drietaligheid van de kerkvorst wordt geprezen, lijkt het onderscheid eindelijk gemaakt: *usus Francisca, vulgari et voce Latina* (waarbij *vox Francisca* wellicht niet op het Frans, maar op het Duits slaat, de moedertaal van deze paus)⁹⁹. In Spanje schijnt de vervanging van de Wisigotische liturgie door de Romeinse op

cuncti possint intellegere quae dicuntur. De *homelieae* zijn bestaande preken (van kerkvaders bv.). Paulus Diaconus († 799) had een nieuw recueil (*homiliarum*) daarvan samengesteld.

96. M. BANNIARD, "Latin tardif et latin mérovingien: communication et modèles langagiers", in *Revue des études latines* 73 (1995), pp. 213-220, hier p. 224.

97. Met toch nog een tijdlang ambivalenties: cf. *infra*, noot 104. Wat de juiste evaluatie betreft van de "Romaanse" versie van de Eed van Straatsburg uit 842 (bewaard bij Nithardus, *Historia*, III, 5), deel ik noch de opinie van R. Wright dat het zou gaan om één van de twee schrijfwijzen van het Latijn op dat ogenblik (de nieuwe "experimentele", staande tegenover de hervormde van de Karolingische school) noch de idee van de traditionele handboeken ("de eerste Franse tekst"). Ik zie de *Sacramenta Strasburgi habita* veeleer als een "scharniertekst" die enerzijds nog aansluit op de *scripta Latina rustica* van de zevende en achtste eeuw en anderzijds ook een nieuw begin aankondigt. Cf. reeds M. VAN UYTFANGHE, "Latin mérovingien, latin carolingien et rustica Romana lingua: continuité ou discontinuité?", in *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1977, pp. 65-68. Zie ook verder, noot 116.

98. Cf. K. MANITIUS, *Gunzo, epistola ad Augienses*, München 1958. Commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 547-549.

99. Cf. *ib.*, pp. 549-550. Gregorius V heette vroeger Bruno en was van Duitse afkomst. *Franciscus* lijkt hier synoniem van *Francicus* = Frankisch, Germaans.

het concilie van Burgos (1080) het conceptuele onderscheid tussen Latijn en volkstaal te hebben verduidelijkt¹⁰⁰.

De *vox vulgaris* in het *epitaphium* van Gregorius V heet nog geen Italiaans. *Vulgariter loqui* betekent ook elders "de volkstaal spreken", terwijl *grammatice loqui* gelijkstaat met *Latine loqui*, wat erop wijst dat Latijn nog steeds wordt beschouwd als de "geleerde versie" van de taal die men als kind van zijn ouders heeft meegekregen. Overal in de *Romania* blijft men inderdaad een zekere affiniteit aanvoelen tussen het Latijn en de moedertaal¹⁰¹. Ten andere, vanaf de twaalfde/dertiende eeuw zullen de Romaanse talen – inzonderheid het Frans – massaal herontlenen aan het (middeleeuws) Latijn, vooral maar niet uitsluitend abstracte termen (vandaar in het Frans het onderscheid tussen *dérivé* en *emprunt*¹⁰² en honderden "doubletten" van het type *fragilis* > *frêle*, *fragile*; *recuperare* > *recouvrer*, *recupérer*; *sacramentum* > *serment*, *sacrement*)¹⁰³. De Romaanse talen zijn dus lexicaal tweemaal schatplichtig aan het Latijn: via de natuurlijke fonetische evolutie (met allerlei transformaties) en via directe ontleningen.

VII. Vraag is of en, zo ja, hoelang op het niveau van de onderstroom (de Romaanse volkstalen dus) een grensoverschrijdend *Latinitas*- of *Romania*-bewustzijn zich heeft kunnen handhaven onder de "hoede" van het middeleeuws (en eventueel later het humanistisch) Latijn, de bovenstroom m.a.w. Of, anders geformuleerd, wanneer zullen de afzonderlijke Romaanse talen zelf een eigen identiteit genereren?

Men kan in dit verband de benamingen van de talen nagaan. In de tiende eeuw gebruikt men, naast het bijwoord *vulgariter* en de adjectieven (*lingua*) *vulgaris* en *Romana* (dit laatste is nog steeds min of meer ambivalent gebleven¹⁰⁴), ook het bijwoord *Romanice*. Op de Oudfranse en Oudspaanse *dérivés* *romanz* en *romance* zal

100. Althans in León-Castilië. Het ging om de liturgie zoals ze in Frankrijk was hervormd: cf. WRIGHT, *op. cit.* (noot 62), p. 243; KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 119.

101. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 91; R. WRIGHT, "Periodization and Language Names: Italo-Romance in 1000 A.D.", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 193-210, hier p. 210.

102. In het Spaans heet een *emprunt* een *cultismo*.

103. Cf. E. REINER, *Die etymologischen Dubletten des Französischen. Eine Einführung in die historische Wortlehre*, Wien 1980.

104. Cf. M. VAN UYTFANGHE, "The Consciousness of a Linguistic Dichotomy (Latin-Romance) in Carolingian Gaul: the Contradictions of the Sources and of their Interpretations", in R. WRIGHT (ed.), *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, London & New York 1991, pp. 114-129.

het middeleeuws Latijn in de dertiende eeuw vormen als *Romanicus*, *Romantius* of *Romansius* broderen¹⁰⁵. Een Andalusische tekst uit 1290 hekelt diegenen die *Latinum circa Romançum* spreken, een soort "tussentaal" dus die leken ook nog kunnen verstaan¹⁰⁶. *Romanizare* ("een Romaanse taal spreken") komt voor op het einde van de twaalfde eeuw¹⁰⁷.

Hoe dan ook, dit zijn algemene denominaties die de indruk zouden kunnen wekken van een nog enigermate coherente perceptie van de *Romania*, in weerwil van de reële verbrokkeling in dialecten en dialectgroepen. Weliswaar duidt men in Frankrijk vanaf het begin van de elfde eeuw de eigen volkstaal (in Latijnse teksten) ook wel aan met het syntagma *lingua Gallica*¹⁰⁸, doch de echte specifieke namen van de talen komen (*naast* de algemene) pas op in de twaalfde en dertiende eeuw of zelfs later (bv. *franceis*, *françois* <-> *français*; *castellano* <-> *español*, *toscano* <-> *italiano*)¹⁰⁹. Het betreft dan in oorsprong streektaalen, die bij de echte natievorming politiek-cultureel toonaangevend geworden zijn (dus weer, zoals destijds in het antieke Latium en Italië, om extralinguïstische redenen).

Een interessant gegeven is wel dat het adjectief *Latinus* zelf in sommige van die benamingen voortleeft: *ladin* naast *romanche* voor het Reto-Romaans¹¹⁰, *ladino* voor het Judeo-Spaans (na de verdrijving van de joden uit Spanje in 1492)¹¹¹. In de Middeleeuwen zelf betekende *ladino* ook een Spaanssprekende (o.m. in Arabische bronnen) of was het synoniem van Oudspaans¹¹². De standaardisering en de grammaticalisering van de talen (= het object worden van grammaticale reflexie) is pas een zaak van de

105. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 90.

106. Clerici moeten *obscure* spreken, en niet *circa Romançum, ita quod ipsi met (= laici) intelligunt totum*: tekst bij R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígenes del español*, Madrid 1976⁸, p. 459, noot 1.

107. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 90-91.

108. Cf. H.-G. KOLL, "Lingua latina, lingua roman(ica) und die Bezeichnungen für die romanischen Vulgärsprachen", in *Estudis romànics* 6 (1957-1958), pp. 95-164 (hier, in de parallele herpaginering van het artikel, pp. 15-16).

109. Cf. *ib.* (*franceis*, *françois*, vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw als taal); KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 102 (*toscano* sinds einde twaalfde, *italiano* sinds einde dertiende eeuw); WRIGHT, "Periodization" (noot 101), p. 195 (*castellano* sinds de tweede helft van de dertiende eeuw, maar na *romance castellano*). *Portugués* verschijnt nog later.

110. Over de geografie van die naam: cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 107-115, 146-148.

111. Cf. R. WRIGHT, "Why Judeo-Spanish Was Called 'Ladino'", in *ID.*, *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 274-281.

112. Het gebruik van *ladino/latino*/Arabisch *latini* is niet altijd eenduidig: cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 119-120 en *infra*, noten 121 en 122.

late Middeleeuwen en de Renaissance¹¹³. Philippe Wolff schrijft zelfs nog het volgende over de toestand omstreeks 1300: *Au début du XIVe siècle, la géographie linguistique de l'Europe apparaît assez confuse encore. Ici, aucune unification véritable ne s'est affirmée au-dessus de groupes dialectaux fort vivants. Ailleurs elle reste incomplète, ou bien la lutte se poursuit dans une même nation entre plusieurs langues vulgaires*¹¹⁴.

Desondanks schreef men allang in die streektaalen, met dien verstande dat de auteurs hun *accessus ad litteras* via het Latijn verworven hadden en dat de zogeheten oudste Romaanse documenten (die per definitie recenter zijn dan de oudste Germaanse¹¹⁵) in feite "scharnierteksten" zijn, nog ingebed in de *scripta Latina rustica* van de vroege Middeleeuwen¹¹⁶. In elk geval, vanaf de twaalfde en vooral de dertiende eeuw beginnen de volkstalige *scriptae* in sommige domeinen van de literatuur en de administratie (maar niet in dat van de cultus en de geleerdheid) het middeleeuws Latijn te "beconcurreren". Sommige geleerden met een Romaanse moedertaal, hoe goed zij ook Latijn kennen en schrijven, geven blijk van een emancipatorisch bewustzijn en een identiteitsgevoel, gebaseerd op de eigen taal. Zo gaat het Frans in de dertiende eeuw, zelfs buiten Frankrijk, door voor een taal gekenmerkt door adel (Humbert de Romans [† 1277] associeert in dat verband de *nobilitas linguae* en de *nobilitas patriae* waarop de Fransen [*Gallici*] kunnen prat gaan¹¹⁷) en elegantie (reeds in het dierenepos *Ysengrimus* uit 1148/1149 spreken de verfijnde dieren Fransen¹¹⁸). En Dante († 1321) droomde ervan dat in de toekomst het Italiaans min of meer op hetzelfde niveau zou worden getild als het Latijn¹¹⁹.

Was het besef van de samenhang van de Romaanse talen op basis van het Latijn dan toch aan het wegebben? Sommige *testimo-*

113. Cf. S. LUSIGNAN, *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1987², p. 40.

114. Ph. WOLFF, *Les origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Paris 1970, p. 206. Het citaat betreft hier wel alle taalfamilies in Europa.

115. Aan deze laatste was er eerder nood, aangezien de genetische band met het geschreven Latijn ontbrak.

116. Cf. *supra*, noot 97 (over de Eed van Straatsburg). Dit geldt ook voor het *Indovinello Veronese* (ca. 800) in Italië. Algemeen: cf. F. SABATINI, "Dalla scripta latina rustica alle scriptae romanze", in *Studi medievali* 9 (1968), pp. 320-358. Over de taal en de datering van de zogeheten eerste Spaanse documenten: cf. R. WRIGHT, "In What Language Are the Glosses of San Millán and Silos?", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 232-242.

117. *De eruditione*, 7, 39. Commentaar bij LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 58.

118. Cf. F.P. KNAPP, *Das lateinische Tierepos*, Darmstadt 1979, p. 45 (in dit epos moet men zich wel steeds afvragen wat ernst is en wat ironie en spot).

119. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 44-47 (analyse van *De vulgari eloquentia*).

nia uit de hoge en late Middeleeuwen doen vermoeden dat dit besef nog niet helemaal verdwenen was. De Engelse dominicaan en later kardinaal-aartsbisschop Robert Kilwardby († 1279), die gestudeerd en gedoceerd had in Parijs, herkent expliciet de *idiotmata vulgaria linguae Latinae* met hun verwant lexicon maar met verschillen in *scriptura et flexionibus*¹²⁰. Koning Alfonso El Sabio († 1284) noemde het Spaans (Castiliaans) nog altijd *nuestro latin*, wat dus andere vormen van *latin* impliceert. Dat laatste blijkt ook uit zijn gebruik van *ladinos* en *griegos* in de zin van Romaanssprekenden versus de Griekssprekenden van het Byzantijnse rijk (wanneer de *ladinos* tegenover de Moren van het Iberisch schiereiland gesteld worden, betekent de term veeleer, zoals gezegd, "hispanofonen")¹²¹. Ook in een uit het midden van de dertiende eeuw stammende, Spaanse beschrijving van de bouw van de toren van Babel, met daarin de vermelding van de belangrijkste van de 72 talen op aarde, worden de *latinos* als één taalgroep voorgesteld¹²².

De reeds vermelde Franse dominicaan Humbert de Romans, die als prior in Rome (van 1240 tot 1244) en als *magister generalis* van zijn orde (van 1254 tot 1263) lang in Italië heeft verbleven, lijkt op het einde van zijn leven te suggereren dat een Fransman door een andere verwante taal te leren (Italiaans *in casu*) zijn eigen taal deels kan vergeten (*pro parte obliviscitur*)¹²³. Dante ontwaarde in het Europa van zijn tijd, naast het Grieks (in het Oosten) en de Germaanse talen, een derde "volkstaal", een *idioma trifarium*, dus opgesplitst in drie groepen (oc, oïl én si)¹²⁴. En de uit Lucca afkomstige humanist Filippo Diversi, die tussen 1434 en 1440 als leraar actief was in Dubrovnik, schrijft dat inwoners daar Latijn spreken (*Latine loquuntur*), echter niet zoals de Italianen (*nec tamen nostro idiomate Italico*), maar in een ander dialect (*alio vulgari idiomate eis speciali*), dat de "Latijnen" van Italië niet verstaan (*quod a nobis Latinis intellegi nequit*). Italiaans en

120. Commentaar op *Priscianus Maior*, toegeschreven aan Robert (ed. K.M. FREDBERG & N.J. GREEN-PEDERSEN & L. NIELSEN & J. PINBORG, "The Commentary on Priscianus Maior Ascribed to Robert Kilwardby", in *Cahiers de l'Institut du moyen âge grec et latin* 15 [1975], p. 77). Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 24.

121. Teksten bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 120-121, 124-125.

122. *Libro di Alixandre*, vv. 1513-1516: *ib.*, p. 121. Over Babel: cf. A. BORST, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, t. I-II, Stuttgart 1957-1958.

123. *De eruditione*, 7, 39. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 57.

124. *De vulgari eloquentia*, I, 8, 6. Cf. CAMPROUX, *op. cit.* (noot 75), p. 17: "Dante définit, pour la première fois, le 'domaine roman', du moins le domaine roman occidental" (de opdeling is gebaseerd op de termen voor "ja"; cf. langue d'oc > Occitaans).

Dalmatisch zijn voor hem dus zeer verschillende *idiomata*, maar ze zijn beide toch nog vormen van Latijn¹²⁵.

Dit soort indicaties (van geleerden welteverstaan) neemt natuurlijk niet weg dat bij het begin van de Moderne Tijd taal- en natiegrenzen vanuit het oogpunt van de identiteit veel meer gewicht in de schaal leggen dan de vage perceptie van een ruimere taalfamilie (in de zestiende eeuw gaan sommige erudieten zelfs allerlei fantasierijke theorieën ontwikkelen over een niet-Latijnse oorsprong van hun Romaanse moedertaal¹²⁶). De enkele, reeds genoemde uitzonderingen waar *Latinus* is blijven voortbestaan als specifieke denominatie van een Romaanse taal, bevestigen veeleer deze vaststelling¹²⁷. Ik laat eventueel verder onderzoek terzake over aan specialisten van de Nieuwe en Nieuwste Tijd (ik denk bv. aan het begrip "Latijnse rassen", dat opgeld maakte bij sommige intellectuelen en politici in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw¹²⁸), maar constateer dat de moderne kolonisatie uitgaande van Romaanse landen en de "indirecte romanisatie" die daarvan het gevolg is geweest¹²⁹, nieuwe linguïstische identiteiten heeft gecreëerd op basis van de taal van het moederland. De naam "Latijns-Amerika" mag dan al overkoepelend klinken¹³⁰, na de dekolonisatie en na de

125. Tekst bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 28, die zelf verwijst naar M.G. BARTOLI, *Das Dalmatische*, I, Wien 1906, pp. 199-213.

126. Voorbeelden bij CAMPROUX, *op. cit.* (noot 75), p. 19. Zelfs François Raynouard († 1836) stelde zich nog het Occitaans van de troubadours voor als "une seconde langue mère reliant le latin aux autres langues et idiomes romans" (*ib.*, p. 24).

127. Cf. de opmerking van KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 129-130: "Nur in den Sonderfällen, in denen für kleine Sprechergemeinschaften ohne eigene Staatlichkeit (Bündnerromanen, Dolomitenladiner, heimatvertriebene sephardische Juden) die Latinität ein wichtiges Gruppenidentitätsmerkmal im Gegensatz zu den direkten übermächtigen Nachbarn darstellt, nur wo der Gegensatz zwischen Romanisch und Nichtromanisch als wesentlicher empfunden wurde als der Kontrast zwischen Normlatein und Volkslatein, also an den äussersten Grenzen der Romania, nur dort blieb *latin(o)* als Sprachbezeichnung erhalten".

128. Dit soort theorieën, ontstaan in Europa maar waarbij nadien ook Latijns-Amerika was betrokken, stelde de "Latijnse", culturele en ook religieuze identiteit tegenover de "Angelsaksische" (men zei vaak "Saksische" tout court) en later de "Germaanse". Er bestond in de jaren 1857-1861 zelfs een tijdschrift *Revue des Races latines*. Cf. K. PANICK, *La Race latine. Politischer Romanismus im Frankreich des 19. Jahrhunderts*, Bonn 1978, en ROMERO, *op. cit. infra* (noot 130). Met dank aan dr. Dagmar Vandebosch van de Universiteit Gent.

129. Over het onderscheid tussen de oude *Romania*, de "verloren *Romania*" (bv. Noord-Afrika) en de "nieuwe *Romania*" (product van de kolonisatie): cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 170-173.

130. De naam is ontstaan rond het midden van de negentiende eeuw (kennelijk in Chili, maar Napoleon III [† 1873] maakte er dankbaar gebruik van om zijn koloniale politiek te rechtvaardigen) en omvat in principe ook de vroegere Franse kolonies (bv. Haïti, Martinique, Québec). Vele Spaanstaligen ergeren zich aan dit gebruik en spreken liever van Spaans-Amerika of Ibero-Amerika. In de praktijk is Latijns-Amerika trouwens vaak synoniem van "de Spaans- en Portugeessprekende landen van Amerika". Cf. V. ROMERO, "Du nominal 'latin'

tweede wereldoorlog opgerichte organisaties als de *Organización de Estados Iberoamericanos para la Educación, la Ciencia y la Cultura* (OEI, 1949), de *Secretaría de Cooperación Iberoamericana* (SECIB, 1995) en de *Comunidade dos Países de Língua Portuguesa* (CPP, 1996), koesteren via de culturele en economische samenwerking van de betrokken landen een zekere transnationale identiteit die stoelt op één of hoogstens twee (*in casu* Ibero-Romaanse) talen (Spaans/Portugees), zoals ook de *Organisation Internationale de la Francophonie* (OIF, 1970) dat doet. Wie nu nog algemeen spreekt over de "Latijnse" landen of volkeren (in tegenstelling tot de Germaanse dan met name), denkt meestal niet zozeer meer aan de taalverwantschap (de *Romania* van de historisch-vergelijkende taalwetenschap in de negentiende/twintigste eeuw) als wel aan een bepaald temperament (wat dat dan ook mag zijn) of anderzijds bv. aan conservatievere attitudes op het vlak van de ethiek (meestal gelinkt aan de katholieke achtergrond van die landen, hoewel dat niet altijd helemaal klopt¹³¹).

De enige internationale organisatie met "pan-Latijnse" allures is de *Unión Latina/Union latine*, gesticht in 1954 door de Conventie van Madrid, maar pas in 1983 operationeel geworden. Zij groepeerde nu (deels) "Neolatijnse" landen in de hele wereld¹³², met een speciaal statuut voor het Vaticaan, dat in principe het Latijn zelf nog als officiële taal heeft, en beoogt de culturele uitstraling van en uitwisseling onder de leden met een expliciet appel aan het gemeenschappelijke erfgoed van Rome en zijn taal. Hoewel de impact van zo'n vereniging noodgedwongen beperkt is en bij mijn weten geen opstoot van pan-Romaanse gevoelens weerspiegelt

pour l'Autre Amérique. Notes sur la naissance du nom 'Amérique latine' autour des années 1850", in *Histoire et Sociétés de l'Amérique Latine* 7 (1998), pp. 57-86. Met dank aan mijn Gentse collega Patrice Collard (Spaanse en Hispano-Amerikaanse literatuur en cultuur) en zijn medewerkers lic. Ann Van Camp en dr. Dagmar Vandebosch.

131. Een recent voorbeeld maakt dit duidelijk. De verhitte discussies in het Franse parlement in 1999 over het *Pacte civil de solidarité* (samenlevingscontract) zou een breuklijn hebben geïllustreerd tussen de "Latijnse" landen (met katholieke achtergrond) en de "noordelijke" landen (met protestantse achtergrond) waar homoseksualiteit meer aanvaard wordt. De stemmingen in het Belgische parlement over de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht (eind 2002 en begin 2003) bevestigden op het eerste gezicht deze these, aangezien de Vlaamse christendemocraten en liberalen het wetsontwerp goedkeurden en hun Franstalige zusterpartijen niet. Paradoxaal genoeg is Vlaanderen juist veel sterker sociologisch beïnvloed door het katholicisme dan Wallonië en Brussel.

Vaak wordt bv. ook beweerd dat de linkse partijen en de vrijmetselarij in de "Latijnse" landen antiklerikaler zijn dan elders, wegens de zeer vijandige houding van de katholieke kerk destijds. Hier doet de historische achtergrond Vlaanderen wel aansluiten bij het "Latijnse" blok.

132. Ook landen waar een Romaanse taal slechts de officiële voertaal ("vadertaal" als men wil) is, en de bevolking inheemse talen spreekt (in Afrika met name).

noch die heeft teweeggebracht, kan hier toch de oproep niet onvermeld blijven die de Franse president Jacques Chirac lanceerde op 20 maart 2001, toen hij een Sorbonne-colloquium opende over *Les défis de la mondialisation*. Hij pleitte er voor een alliantie van de *communautés linguistiques de tradition latine*. De vijf hierboven genoemde organisaties en de betrokken 79 staten en regeringen, die 1,2 miljard mensen vertegenwoordigen, zouden op die manier hun rechten moeten verdedigen tegen de suprematie van het Engels op wereldvlak¹³³. Wat een dergelijk initiatief in de praktijk kan uithalen, blijft onduidelijk, want de moderne "latino-fonie" gaat in verspreide slagorde de strijd aan met het Engels (of beter: Anglo-Amerikaans), aangezien er drie Romaanse "wereldtalen" zijn, nl. het Spaans, het Portugees en het Frans, waarvan alleen de eerste in de toekomst eventueel op een concurrentiële positie zou kunnen aanspraak maken.

Op dit colloquium van Frans-, Spaans- en Portugeessprekenden spoorde Chirac expliciet de *italophones* van de *Union latine* aan om zich mee te engageren. De Roemenen werden blijkbaar niet speciaal vermeld. Toch dient er hier aan herinnerd dat de "reromanisatie" van het Roemeens in de tweede helft van de achttiende en vooral de negentiende eeuw bewust vorm gaf aan de intentie van Roemeense intellectuelen om, in herinnering aan hun Daco-Romeinse herkomst, zich tot de rest van de Romaanse wereld toe te wenden en zo de eigen nationaliteit te herdefiniëren (de landnaam *România* dateert trouwens uit de negentiende eeuw). Ook onder het communistisch bewind (1944-1989) was de *Romanitas* van hun moedertaal voor vele Roemenen een bron van fierheid en... schrale troost¹³⁴.

Het kan hier uiteraard niet de bedoeling zijn een vergelijking te maken met de Germaanse (en nog minder met de Slavische) talen, waarvoor ik trouwens niet bevoegd ben. Een kanttekening bij VI en VII kan dus volstaan.

Ook de differentiatie van het Germaans in de vroege Middeleeuwen is blijkbaar niet zo snel verlopen als men vroeger wel eens gedacht heeft. Ook hier hebben de volksverhuizingen bepaalde samenhangen verstoord, bv. toen de Angelen en een deel van de Saksen in de vijfde eeuw van Noord-Duitsland naar *Bri-*

133. Cf. *Le Monde* van 21.03.2001.

134. Cf. SALA, *op. cit.* (noot 32), p. 36. De "reromanisatie" bracht in de negentiende eeuw ook de officiële vervanging mee van het Cyrillisch door het Latijns alfabet, hoewel de eerste Roemeense teksten met Latijnse lettertekens al tot in de zestiende eeuw teruggaan.

tannia ("Engeland") migreerden. Doch althans binnen de West- of Zuid-Germaanse taalgroep lijkt de interregionale communicatie in de achtste/negende eeuw nog min of meer mogelijk. Zo attesteert de eerste (ca. 845 geschreven) biografie van de Fries Liudger of Ludgerus († 809), stichter van de abdij van Werden en eerste bisschop van Münster – een tekst waarmee de geschiedenis van mijn eigen gemeente mij vertrouwd heeft gemaakt –, de aanwezigheid van een aanzienlijke Friese kolonie, met name van kooplui, in Engeland, toen Liudger in de jaren 767-772 bij Alcuinus in York studeerde¹³⁵. Dit leverde blijkbaar evenmin (ernstige) taalproblemen op als wanneer Angelsaksische missionarissen, met name Willibrord († 739), Bonifatius († 754), Lebuinus († 773) en Willehad († 789), gingen prediken bij de Friezen en de Saksen van het continent¹³⁶. De individualisering van de Germaanse dialectgroepen is natuurlijk verder doorgegaan¹³⁷, al kan ook in dit geval de benaming achterlopen op de realiteit. De specifieke naam *Nederlandsch* mag dan al sinds 1514 geattesteerd zijn, tot het midden van de zestiende eeuw waren de gebruikelijke termen *Dietsch*, *Duutsch* of ook *Nederduitsch*; deze laatste bleef zelfs in zwang tot de stichting van het koninkrijk der Nederlanden in 1815¹³⁸.

Gewichtiger voor mijn onderwerp is dat de *lingua German(ica)* niet meer *ipso facto* doorging voor een *lingua barbara*. Zij wordt in de vroege Middeleeuwen, in diverse van haar varianten, literatuurtaal (het Oudengels reeds in de zevende/achtste eeuw, en meer

135. Cf. Alfridus, *Vita prima sancti Ludgeri*, 11-12 (ed. W. DIEKAMP, Münster 1881, p. 17).

Mijn geboorte- en woonplaats, het Oost-Vlaamse Zele, was een schenking van Karel de Grote aan Ludgerus (hoogstwaarschijnlijk in samenhang met het klooster van *Lotusa* [Leuze] en is nadien in het bezit van zijn abdij in Werden gekomen (met personaats- en tiendrechten tot de secularisatie van de abdij in 1803); cf. M. VAN UYTFANGHE, "Lotusa en Zele. Een merkwaardige band tussen de Fries Liudger (ca. 742-809), zijn abdij te Werden en de Zuidelijke Nederlanden", in P. BANGE & A.G. WEILER (red.), *Willibord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres (Nijmegen, 28-30 september 1989)*, Nijmegen 1990, pp. 184-200.

136. Cf. L. E. VON PADBERG, *Mission und Christianisierung. Formen und Folgen bei Angelsachsen und Franken im 7. und 8. Jahrhundert*, Stuttgart 1995, pp. 142-143.

137. Hoewel de toewijzing van teksten aan een bepaald taalggebied ook later nog ambivalent kan blijven. Voorbeelden bij VAN UYTFANGHE, *Rome* (noot 64), p. 21: de *probatio pennae* van Rochester van ca. 1100 (Oudnederlands of Oudengels?); de poëzie van Hendrik van Veldeke in de twaalfde eeuw (Nederlandse of Duitse literatuur?).

138. Ook KRAMER, *op. cit.* (noot 2), maakt deze vergelijking (p. 124, noot 87), met verwijzing naar L. GROOTAERS, *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands*, Leuven & Groningen & Den Haag 1959⁶, pp. 310-311.

nog onder koning Alfred de Grote [† 899]¹³⁹. Het reeds vermelde concilie van Tours van 813 gebood de preken in het Germaanse deel van het Karolingische rijk om te zetten in de *lingua Thiotisca* (wat men *de facto* al deed). *Theotiscus* is een Germaans leenwoord en betekent “van het volk” (vandaar trouwens Duits, Diets). Daarmee namen de bisschoppen manifest afstand van de termen *barbarus* of *barbaries*¹⁴⁰. Dat het christendom, in de lijn van zijn vroegere houding t.o.v. de *sermo rusticus* in het Latijn, ook aan andere volkstalen een minimale waardigheid toekende (minimaal, want niet als cultus- of geleerdentaal¹⁴¹), bleek al uit de synode van Frankfurt van 794, die stelde dat men God ook kan aanbidden in andere dan de drie “heilige” talen (Hebreeuws, Grieks, Latijn¹⁴²). De latere “cultuuresthetische” appreciatie van de geïndividualiseerde talen kan wel nog verschillen. Ik alludeerde reeds op de *Ysengrimus*: het Frans als verfijnde versus het Duits (*lingua Teutonica*) als “plompe” taal. Algemeen verwijs ik de lezer graag naar de in 2002 verschenen Acten van het colloquium *Langages et peuples d'Europe. Cristallisation des identités romanes et germaniques, VIIe-XIe siècle* (Toulouse-Conques, 1997)¹⁴³.

VIII. De voorgaande paragrafen handelden over de onderstroom van het gesproken Latijn en zijn (weerom geschreven) moderne voortzettingen. Alle emancipatie ten spijt, konden de volkstalen in de Middeleeuwen en de Renaissance wel qua *prestige* niet op tegen de supranationale *Bildungssprache* Latijn, de

139. Het Oudhoogduits begint zijn verschriftelijking met glossen in Latijnse handschriften, het glossarium *Abrogans* in de tweede helft van de achtste eeuw, in de eerste helft van de negende eeuw ook religieuze epiek (de *Heliand*).

140. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), p. 408. Het syntagma *Thiotisca lingua* verschijnt voor het eerst in de *Admonitio generalis* van Karel de Grote in 789. Cf. L. WEISBERGER, *Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken*, Luneburg s.d. (1941), pp. 61-62.

141. Zoiets leek zelfs niet concipieerbaar, want men had te maken met conglomeraten van dialecten en eveneens regionaal zeer verschillende *scriptae*. Karel de Grote heeft volgens zijn biograaf Eginhard († 840) gedacht aan een grammatica van zijn eigen *patrius sermo* (*Vita Karoli Magni*, 29), maar daarvan is niets bewaard. Het was ook gewoon niet doenbaar, want een grammatica vereist een vergevorderde unificatie en standaardisering.

Paradoxaal is wel dat de *sermo humilis Latinus* destijds het christendom moest toegankelijk maken voor de *simplices*, maar het hervormde Latijn vanaf de Karolingische tijd juist een culturele barrière zal opwerpen tussen de clerus en de leken.

142. Canon 52 (*Monumenta Germaniae Historica, Concilia*, II, 1, p. 171): ... *ut nullus credat quod non nisi in tribus linguis Deus adorandus sit, quia in omni lingua Deus adoratur et homo exauditur, si iusta petierit.*

143. Cf. noot 18.

sinds de Karolingers hervormde vadertaal, de heilige taal van de cultus, van de eruditie ("Erasmus" en "Socrates" *longtemps avant la lettre* stelden geen problemen aan de middeleeuwse universiteiten, dankzij de ene onderwijstaal), van het leeuwenaandeel van de literatuur en de geschreven productie in het algemeen, van de theoretische taalreflectie (*grammatica*). Deze supranationale *Vatersprache* van de westerse *respublica clericorum*, die ook Romaanstaligen ondanks de blijvende affiniteit met de moedertaal enkel door volgehouden intellectuele ascese onder de knie kregen¹⁴⁴, creëert als bovenstroom opnieuw de identiteit van de *Latinitas* t.o.v. de Griekse, nu Byzantijnse wereld.

Wanneer bv. een oorkonde van 1131 Petrus Abaelardus († 1141) betitelt als de *excellentissimarum rector scholarum ad quas pene de tota Latinitate viri litterati confluebant* en daarmee het internationale onderwijssucces bevestigt van de man die aan de wieg stond van het Parijse *Quartier latin*, dan wordt met *Latinitas* het territorium bedoeld van de roomse christenheid met Latijn als vadertaal, inclusief de katholieke landen met een niet-Romaanse moedertaal. Immers, aldus een brief van abt Fulco van Deuil uit 1118, de *alumni* van Abaelardus kwamen uit heel West-Europa (*Roma, Anglorum turba, Andegavenses, Pictavi, Wascones et Hiberi, Normannia, Flandria, Teutonicus et Suevius*)¹⁴⁵. Op het einde van de veertiende eeuw lezen we bij Henri de Crissey een en ander over de clerici en de leken: *Latinorum populorum quidam laici dicuntur, et quidam clerici...* Dat bij de (*populi*) *Latini* bv. ook het Heilig Roomse Rijk der Duitse Natie wordt gerekend, blijkt uit de opsomming van de talen van de leken (waaronder het Duits): *... et ita ydiomata multiplicia sunt apud Latinos, quia aliud est apud Gallos, aliud apud Germanos, aliud apud Lombardos*

144. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 36-38, verwijst in dat verband naar Dante, *De vulgari eloquentia*, I, 1, 3, maar betoogt tevens dat het middeleeuws Latijn in de dertiende eeuw zijn eigen grammatica's (ter aanvulling van Donatus en Priscianus) en een eigen *corpus d'apprentissage* produceert. "En ce sens, le latin médiéval est une langue vivante". Mijns inziens geeft het middeleeuws Latijn in de twaalfde en de eerste decennia van de dertiende eeuw vooral dankzij de religieuze lyriek en de vagantenlyriek de indruk een "halflevende" taal van de intellectuele elite te zijn.

145. De oorkonde van 1131 is bewaard in de Kroniek van de abdij van Morigny (ed. L. MIROT, Paris 1912, pp. 54-55), de brief uit 1118 kan men lezen in MIGNE, *Patrologia Latina*, 178, col. 371-372. Cf. H. SILVESTRE, "L'idylle d'Abélard et Héloïse: la part du roman", in *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, 5ième série, t. 71, 1985, 5, pp. 157-200.

seu Ytalicos. Het *ydiuma* van de clerici is echter *idem apud omnes*¹⁴⁶.

Het Latijn is dus de eenheidstaal die in het Westen "Babel" ongedaan maakt, tenminste voor de *litterati*¹⁴⁷. In die zin staat het naast andere sacrale en/of cultuurtalen (Grieks, maar ook Hebreuws, Arabisch)¹⁴⁸, maar tegelijkertijd doet de kennis ervan iemand behoren tot een socio-culturele klasse, die van de clerici (in de ruime zin van het woord¹⁴⁹): *Nos Latini* betekent in de *Summa grammatica* van de Parijse *magister* Johannes de Dacia (1280) hetzelfde als *nos philosophi*¹⁵⁰. In het licht daarvan begrijpt men dat *latin* in het Oudfrans bijwijlen gebruikt wordt voor een vreemde taal, die de man in de straat niet begrijpt¹⁵¹.

Vooraf het religieus uiteengroeien van en de uiteindelijke scheuring tussen de oosterse en westerse christenheid hebben de oude dualiteit Grieks/Latijn weer oppositioneel verlevendigd. Keizer Michael III van Byzantium († 867) noemde de Latijnse taal "barbaars en Scythisch". De repliek van paus Nicolaas I († 867) is bitsig: "als u zo over onze taal denkt, hou dan op u βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων te noemen, want dan zijt gij alleen nog de keizer van de Grieken"¹⁵². Het schisma van 1054 is nog veraf, maar men voelt het eigenlijk al aankomen. Na de scheuring en verder de kruistochten (met de inname van Constantinopel in 1204 en de stichting van het Latijnse keizerrijk) en de uiteindelijke val van Byzantium in 1453 (waarbij het Westen onverschillig had toegekeken) zal de vijandschap niet verminderen. Bij zoverre dat in de talen van de orthodoxe wereld (Nieuwgrieks, Slavische talen, maar ook Roemeens) het adjectief "Latijns", naast de zuiver linguïstische betekenis, ook slaat op "katholiek, westers, papisch, vreemd en tegengesteld aan het eigen geloof", met dus een pejoratieve bijklank¹⁵³.

146. C. THUROT, *Notices et extraits des manuscrits à la Bibliothèque impériale*, 22, 2, Paris 1868, p. 131. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 41-42.

147. Cf. *ib.*, pp. 51-53 en *supra*, noot 122.

148. Cf. *ib.*, p. 64, over de Engelse denker Robert Bacon († na 1292).

149. D.w.z. diegenen die de tonsuur hadden ontvangen, ook al werden ze nadien geen priester.

150. Cf. *ib.*, p. 32 (*philosophi* = intellectuelen = clerici).

151. Teksten (twaalfde – veertiende eeuw) bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 116-117.

152. De brief dateert van 865 (*Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini Aevi*, IV, p. 459). Duiding: cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 545-546.

153. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 95-96, wijst op dit (nu wel afgezwakte) gebruik in het modern Roemeens. Ten tijde van de kruistochten waren de Latijnen voor de Byzantijnen de "Franken" (dus westerlingen). Dat de negatieve betekenis nu nog voortleeft in het Nieuwgrieks en in bepaalde Slavische talen, werd mij bevestigd door mijn Gentse collegae Gunnar De Boel

*

Uit al wat voorafgaat kan men concluderen dat de *orbis Romanus* op verschillende niveaus de linguïstische identiteit van Europa mee heeft bepaald. Vooreerst op het niveau van de onderstroom, d.w.z. van de moedertaal en vervolgens moedertalen van een deel van ons continent. De opsplitsing van het gesproken Latijn in diverse Romaanse talen heeft op dat niveau wel geleidelijk het "latiniteitsbewustzijn" verzwakt en vervangen door specifiekere taalidentiteiten, ofschoon – afgezien nog van de *racines latines/razas latinas*-doctrine in de negentiende eeuw – de opmars van het Engels in de tweede helft van de twintigste eeuw recent een vage "Latijnse" tegenreactie heeft uitgelokt.

Ten tweede, op het niveau van de bovenstroom, die van het (sinds de Karolingers) hervormde middeleeuws Latijn en daarna Neolatijn, de geleerdentaal van de christelijke *respublica litterarum* in heel het door de kerk van Rome gekerstende deel van Europa, ook het niet-Romaanse. Na de Renaissance hebben de nationale talen de positie van dat Latijn steeds verder ingeperkt, al heeft het tot in de negentiende eeuw standgehouden als universitaire taal en tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw als taal van de katholieke cultus. Het feit dat de Hervorming van de zestiende eeuw en haar reactie tegen het Latijn in de liturgie vooral in de "Germaanse" landen succes heeft gehad, heeft wel gemaakt dat de *Latinitas* van de bovenstroom invloedrijker bleef in die landen waar ook die van de onderstroom aanwezig was (met overigens een blijvende linguïstische affiniteit tussen beide). En ook nu spreekt men in een welbepaalde context nog wel eens van de "Latijnen" (*les Latins*) in de zin van de "Latijnse kerk", in tegenstelling dan tot de oosterse kerken.

Wat de bovenstroom betreft, vergeete men ook niet dat het Latijn vanaf de Middeleeuwen tot nu de Europese (ook niet-Romaanse) talen onophoudelijk heeft gevoed met woordontleningen, leenvertalingen (*calques*), zelfs syntactische en stilistische latinismen (in de Renaissance meer bepaald) en met literaire thematieken. Ik heb sommige van deze aspecten elders behandeld¹⁵⁴ en hoef daarop dus hier niet meer in te gaan. Aan dit *Eurolatein* werd in 1994 in het Duitse Bad Homburg een symposium gewijd

(Algemene en Vergelijkende taalkunde; Griekse taal- en letterkunde) en Raymond Detrez (Byzantinistiek en Oost-Europese geschiedenis en culturen), waarvoor dank.

154. Cf. VAN UYTFANGHE, "De 'vadertaal'" (noot 38), pp. 41-48.

van classici, romanisten, slavisten, anglisten en germanisten¹⁵⁵. Dit gemeenschappelijke Europese "lexicon" construeert zeker geen nieuwe *orbis Romanus*, maar continueert toch *diseiecta membra* van zijn taal.

Ik herinner nog even aan het citaat van Michel Dricot waarmee ik begonnen ben. Enkel wanneer men al de nuances, registers en onderscheiden die hierboven werden gemaakt, verdisconteert, kan men hem ten volle bijtreden.

155. Zie noot 34. In Duitsland worden anglisten blijkbaar niet tot de germanisten gerekend. Intussen wordt in de meeste Vlaamse universiteiten (in Gent wellicht niet) de coherente studie van de romanistiek, de germanistiek en de klassieke filologie bedreigd door de "Bologna-hervormingen". Mijn voorzichtig optimisme in M. VAN UYTFANGHE, "Mère latin et ses filles. La langue de Rome et la philologie romane: acquis anciens et perspectives nouvelles", in J. IJSEWIJN & D. SACRÉ (ed.), *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae (Lovanii et Antverpiae, 2-6 Augusti MCMXCIII)*, Roma 1995, pp. 651-681, hier pp. 662-663, was blijkbaar voorbarig.